

Relacje paradygmatyczne i syntagmatyczne

1. Definicje pojęć

Relacje paradygmatyczne to stosunki między jednostkami systemu językowego, które należą do tej samej klasy (fonologicznej, gramatycznej, semantycznej) i w związku z tym są zdolne do zajmowania tej samej pozycji w ciągu syntagmatycznym; por. np. fonemy *d : ł : t* w pozycji inicjalnej rzeczowników *dom : łom : tom*; formy przymiotników *ciekawą, zabawną, interesującą, nudną* poprzedzające rzeczownik w grupie nominalnej *chłopiec czyta ciekawą/zabawną/interesującą/nudną książkę*; przymiotniki określające kolor, występujące w tej samej pozycji predykatywnej *ta bluzka jest biała, granatowa, zielona, czarna*. Przyjmuje się (w dużym uproszczeniu), że jednostki wchodzące w relacje paradygmatyczne (nazwa pochodzi od grec. *parádeigma* ‘przykład, wzór’) nie współwystępują, dlatego też zależności, w jakich pozostają, są nazywane w skrócie związkami *in absentia*. Należą natomiast do klas substytucyjnych, por. np. Polański 1991, 1999a; Karolak 1999a. W niektórych opracowaniach stosunki te są charakteryzowane bardzo szeroko, zgodnie ze swoją pierwotną nazwą, jako **relacje asocjacyjne** (w świadomości mówiących). Przy takim ich rozumieniu wchodzące w nie jednostki nie muszą zajmować tej samej pozycji w ciągu syntagmatycznym; por. np. *pisze, pisanie, pismo, piśmny, pisak; czytanie, skakanie, spanie, fruwanie, bazgranie* (Apresjan 1971: 50; Gołąb, Heinz, Polański 1968: 411–412; Heinz 1978: 239–240; Lyons 1975: 88–94; 1984: 234–236).

Relacje syntagmatyczne to stosunki formalne i/lub semantyczne między jednostkami systemu językowego, które są zdolne do współwystępowania w tej samej sekwencji, a także do wchodzenia we współzależność. Są nazywane w skrócie związkami *in praesentia*. Do zakresu relacji syntagmatycznych (nazwa pochodzi od grec. *syntagma* ‘zestawienie’) należą wszelkie zależności liniowe (na tzw. poziomej osi języka), a więc między fonemami, morfemami, wyrazami, grupami wyrazowymi, wypowiedziami. Por. np. związek między tematem słowotwórczym *starz-* a formantem *-ec*, między tematem flekcyjnym *leś-* a końcówką miejscownika l. poj. *-e*, między formą liczby i znaczeniem rzeczownika a formą liczby i znaczeniem czasownika w zdaniach *Pies szczeka / Psy szczekają*. (Gołąb, Heinz, Polański 1968: 556–557; Heinz 1978: 239–240; Polański 1991, 1999b; Karolak 1999b; Lyons 1975: 88–94, 1984: 234–236; Zawadowski 1964: 28).

Relacje syntagmatyczne były podstawą rozróżnienia trzech typów związków między pojęciami (związków semantycznych) i między wykładnikami pojęć (związków syntaktycznych), interdependencji, determinacji i konstelacji. Logiczną motywację tego podziału związków przedstawił w 1943 roku w swojej teorii funkcji glossematycznych Louis Hjelmslev (1979) w „Prolegomenach do teorii języka” (por. też Ivić 1975: 195). Problem typologii zależności syntagmatycznych i jej wskaźników omawiał – rozwijając i uściślając propozycje Hjelmsleva – Andrzej Bogusławski (1961, 1962). Terminy zaproponowane przez Hjelmsleva są zdefiniowane w artykule → ZALEŻNOŚCI SKŁADNIOWE.

Leon Zawadowski (1966: 314–361), podejmując krytyczną dyskusję z Hjelmslev’em, wiele miejsca poświęcił teoretycznym rozważaniom dotyczącym opozycji związków syntagmatycznych i komutacyjnych (paradygmatycznych). Wśród tych pierwszych wyróżnił (1966: 323) implikację jednostronną (determinację), dwustronną (koincydencję), tolerancję (niezależność) i ekskluzję (nietolerancję). Związki komutacyjne odpowiadają związkom między dystrybucjami, a więc między zakresami zbiorów (Zawadowski 1966: 334).

2. Historia opozycji pojęć

Opozycja relacji paradygmatycznych i syntagmatycznych ma swoje źródła w pracach Mikołaja Kruszewskiego (1967), który wyróżnił dwa rodzaje związków asocjacyjnych między jednostkami językowymi: związek oparty na podobieństwie, tworzący gniazda i związek polegający na styczności (następstwie), tworzący szeregi (por. też Bogusławski, Drzazgowska 2016: 543).

Kruszewski (1967: 90–91, 150) uważał, że każdy wyraz kojarzy się z innymi w sposób podwójny: na podstawie podobieństwa zewnętrznego (dźwiękowego lub strukturalnego) i wewnętrznego (semazjologicznego). Bez asocjacji pierwszego rodzaju niemożliwe byłoby słowotwórstwo, a bez asocjacji drugiego rodzaju reprodukcja wyrazu i nadawanie wyrazowi znaczenia.

W ocenie Romana Jakobsona (1967: XXIV) część II „Kursu” de Saussure’a, „Językoznawstwo synchroniczne” (Saussure 1991: 123–166), zwłaszcza dotycząca związków syntagmatycznych i asocjacyjnych, nazwanych później przez Hjelmsleva paradygmatycznymi (147–152), ma swoje źródła w pracy Kruszewskiego „Zarys nauki o języku. Wstęp” (pierwotny wydruk: Kazań 1883). Skojarzenia według podobieństwa, grupujące jednostki „w wielość skoordynowanych rodzin albo gniazd”, to związki asocjacyjne u de Saussure’a (1991: 150), a skojarzenia według styczności, wiążące jednostki w szeregi, to związki syntagmatyczne u de Saussure’a (1991: 147).

Wpływ Kruszewskiego na de Saussure’a był wielokrotnie dyskutowany w literaturze (Baudouin de Courtenay 1888, 1891; Berezin 1998: 74–80; Bogusławski, Drzazgowska 2016: 231; Danielewiczowa 2016: 86–94; Jakobson 1960, 1967; Polański 1991: 15–16).

Ferdinand de Saussure (1991), charakteryzując związek syntagmatyczny (i wywodząc jego nazwę od wyrazu *syntagma*), zwracał uwagę na jego linearność, na następstwo co najmniej dwóch, ale jednak ograniczonej liczby współwystępujących jednostek, na ich określony porządek. Elementy szeregu asocjacyjnego grupują się, zdaniem de Saussure’a, w pamięci mówiącego wokół jakiegoś składnika („jądra konstelacji”), ale nie tworzą określonego układu, ich liczba także nie jest ograniczona (Paveau, Sarfati 2009: 95–97).

Kwalifikacja przez de Saussure'a (1991: 147–152) obu rodzajów związków z punktu widzenia ich przynależności do poziomu *langue* czy do poziomu *parole* nie jest jednoznaczna.

Oparty na zasadzie poszukiwania różnic mechanizm analogii pozwolił de Saussure'owi (1991: 193–194) na pokazanie explicite relacji syntagmatycznych i paradygmatycznych między jednostkami językowymi (Bogusławski 1993; Bogusławski, Drzazgowska 2016: 353–358, 362–366; Drzazgowska 2013; Karolak 1963, 1966: 12–20; Grochowski 2011). Te dwa rodzaje stosunków stanowią podstawę analizy wszelkich zależności między kształtami wyrażen (por. np. Gębka-Wolak, Moroz 2013), jak i między ich znaczeniami. Opozycja ta jest relewantna dla wyznaczania klas gramatycznych jednostek języka, a także klas (pól) semantycznych leksemów.

Literatura

- Apresjan, J. 1971. *Koncepcje i metody współczesnej lingwistyki strukturalnej (Zarys problematyki)*, tłum. Z. Saloni. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Baudouin de Courtenay, J. 1888. „Mikołaj Kruszewski, jego życie i prace naukowe”. *Prace Filologiczne* 2: 837–849.
- Baudouin de Courtenay, J. 1891. „Mikołaj Kruszewski, jego życie i prace naukowe”. *Prace Filologiczne* 3: 116–175.
- Berezin, F.M. 1998. „Mikołaj Kruszewski and 20th-century linguistics”. *Historiographia Linguistica* 25: 61–86.
- Bogusławski, A. 1961. „O typach zależności syntagmatycznej”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 20: 27–37.
- Bogusławski, A. 1962. „O niektórych właściwościach układu syntagmatycznego wielkości semantycznych”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 21: 41–48.
- Bogusławski, A. 1993. „O proporcjonalności w języku i jej warunkach”. W *Językoznawstwo synchroniczne i diachroniczne. Tom poświęcony pamięci Adama Weinsberga*, red. J. Sambor, J. Linde-Usiekniewicz, i J. Huszcza. Warszawa: Wydawnictwo UW, 59–76.
- Bogusławski, A., i E. Drzazgowska. 2016. *Język w refleksji teoretycznej. Przekroje historyczne*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Danielewiczowa, M. 2016. *Dosięgnąć przedmiotu. Rzecz o Ferdynandzie de Saussurze*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Drzazgowska, E. 2013. „Stosunek języka do rzeczywistości pozajęzykowej u Ferdinanda de Saussure'a”. *Przegląd Humanistyczny* 5: 27–37.
- Gębka-Wolak, M., i A. Moroz. 2013. „Na przecięciu związków syntagmatycznych i asocjacyjnych, czyli o słabych powiązaniach składniowych”. *Przegląd Humanistyczny* 5: 51–61.
- Gołąb, Z., A. Heinz, i K. Polański. 1968. *Słownik terminologii językoznawczej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Grochowski, M. 2011. „Strukturalizm i poststrukturalizm w polskim językoznawstwie synchronicznym (refleksje metodologiczne)”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 67: 15–28.
- Heinz, A. 1978. *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Hjelmslev, L. 1979. „Prolegomena do teorii języka”. W *Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów*, red. H. Kurkowska, i A. Weinsberg. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 44–137.

- Ivić, M. 1975. *Kierunki w lingwistyce*, tłum. K. Feleszko, i A. Wierzbicka, wyd. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jakobson, R. 1960. „Kazańska szkoła polskiej lingwistyki i jej miejsce w światowym rozwoju fonologii”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 19: 3–34.
- Jakobson, R. 1967. „Znaczenie Kruszewskiego w rozwoju językoznawstwa ogólnego”. W *M. Kruszewski. Wybór pism*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, X–XXV.
- Jakobson, R. 1989. *W poszukiwaniu istoty języka. T. 2: Wybór pism*, red. M.R. Mayenowa. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karolak, S. 1963. „Pojęcie pozycji syntagmatycznej a wyodrębnianie jednostek języka”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego* 22: 131–142.
- Karolak, S. 1966. *Zagadnienia rekcji przyimkowej czasownika w języku rosyjskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karolak, S. 1999a. „Związki asocjacyjne”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 703–704.
- Karolak, S. 1999b. „Związki syntaktyczne (kookurencyjne)”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 704–707.
- Kruszewski, M. 1967. *Wybór pism*, red. i przekł. J. Kuryłowicz, i K. Pomorska, ze wstępem J. Kuryłowicza, i R. Jakobsona. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lyons, J. 1975. *Wstęp do językoznawstwa*, tłum. K. Bogacki. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lyons, J. 1984. *Semantyka*, t. I. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Paveau, M.A., i G.É. Sarfati. 2009. *Wielkie teorie językoznawcze. Od językoznawstwa historyczno-porównawczego do pragmatyki*, tłum. I. Piechnik. Kraków: Avalon.
- Polański, K. 1991. „Wprowadzenie”. W *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 5–22.
- Polański, K. 1999a. „Stosunki paradygmatyczne”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 561.
- Polański, K. 1999b. „Stosunki syntagmatyczne”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 561–562.
- Saussure de, F. 1991. *Kurs językoznawstwa ogólnego*, tłum. K. Kasprzyk. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zawadowski, L. 1964. „Główne cechy językoznawstwa funkcjonalnego”. W *Podstawy języka*, red. R. Jakobson, i M. Halle. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 7–31.
- Zawadowski, L. 1966. *Lingwistyczna teoria języka*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.